

В. А. Ватрас*

СУБ'ЄКТИ ПОДРУЖНІХ ТА ПРИРІВНЯНИХ ДО НИХ ПРАВОВІДНОСИН

Важливе місце в системі суб'єктів сімейних правовідносин займає подружжя. Також сімейне законодавство України регулює відносини, що виникають між майбутнім подружжям (нареченими), колишнім подружжям щодо прав та обов'язків, які виникли в шлюбі, однак з його припиненням продовжують існувати. Досить неоднозначно науковці відкликаються щодо можливості наділення сімейно-правовим статусом осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах. У зв'язку з цим нам видається за доцільне висловити власне бачення суб'єктного складу подружнього правовідношення та проаналізувати, і, по-можливості, визначитися із правовим статусом наречених, жінки і чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу та колишнім подружжям щодо можливості набуття останніми сімейної правосуб'єктності.

Слід зауважити, що окреслена вище проблематика у юридичній науці піднімалася в окремих працях Є. М. Ворожейкіна, Я. Р. Веберса, І. В. Жилінкової, О. Ю. Косової, Р. П. Мананкової, М. Т. Оридороги, Я. М. Шевченко тощо. Однак окремі з цих праць були підготовлені в розрізі радянського сімейного законодавства, решта ж стосувалась окремих аспектів поставленої проблематики.

Основними суб'єктами подружніх та прирівняних до них правовідносин є подружжя. На думку Є. М. Ворожейкіна, подружжям є громадяни, що досягли віку, вказаного в законі, та зареєстрували шлюб в органах запису актів цивільного стану¹. Однак зазначене визначення, на нашу думку, не є повним, оскільки не охоплює усі необхідні умови, наявність яких дає можливість особам вступати у шлюб, також у дефініції не підкреслюється важлива ознака, яка вказана у законі, а саме різностатевість подружжя. Виходячи з цього, більш оптимальним є наступне визначення:

“Подружжям є жінка і чоловік, що відповідають встановленим законом умовам вступу в шлюб та пройшли процедуру державної реєстрації шлюбу в органі реєстрації актів цивільного стану”.

Вказана дефініція є більш обґрунтованою. Завдяки їй виключається можливість набуття статусу подружжя одностатевими парами та охоплюються усі умови вступу в шлюб.

Охарактеризуємо більш детально подружжя як суб'єктів сімейних правовідносин:

1. Подружжям можуть бути лише особи різної статі: жінка і чоловік. В даному випадку особливого значення набуває біологічний фактор, оскільки завдяки йому різностатеві особи відчувають один до одного біологічний статевий потяг². Подальшого розвитку біологічний фактор набуває при реалізації подружжям функції по відтворенню роду — функції дітонародження. Саме з метою врахування біологічного фактора, закон встановлює відповідні вимоги до вступу у шлюб:

- досягнення віку, з якого особа є здатною до інтимного життя і дітонародження;
- відсутність відносин близької родинності задля уникнення ряду генетичних захворювань³;

© Ватрас В. А., 2008

* старший викладач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права

¹ Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 109.

² Ковалёв М. И. Юридические проблемы современной генетики // Государство и право. — 1995. — № 6. — С. 15-21.

³ Иорыш А. И., Красовский О. А. Правовые аспекты генной инженерии // Государство и право. — 1997. — № 3. — С. 112.

доцільність взаємної обізнаності про стан здоров'я подружжя шляхом дошлюбного і шлюбного медичного обстеження подружжя⁴.

Поряд з біологічним фактором, не менш важлива роль відводиться і соціальному елементу, що властивий відносинам подружжя. Окрім біологічного потягу, цим особам має бути властивий і суспільний потяг, який проявляється у наявності спільних цілей та інтересів, взаємній повазі та підтримці; коханні, яке базується не лише на рівні примітивного статевого потягу. На думку М. Т. Оридороги, основою шлюбу є не лише потреби суспільства у самовідтворенні, але і морально-етичне почуття кохання, котре виступає стимулом до укладення шлюбного союзу та його необхідним моральним елементом⁵.

З огляду на вищезазначене, повністю виключається можливість набуття статусу суб'єктів подружніх правовідносин так званими одностатевими союзами, а саме парами геїв та лесбіянок. Законодавець у ч. 4 ст. 3 та ч. 9 ст. 7 СК України виключив можливість не лише перебування у шлюбі вказаних категорій осіб, але й повну неможливість віднесення таких форм людського співжиття до підстав створення сім'ї, оскільки вони є такими, що суперечать моральним засадам суспільства⁶. Як зазначає автор проекту Сімейного кодексу, при його розробці надходили пропозиції Товариства геїв та лесбіянок про виключення із тексту проекту закону застереження щодо неможливості колізії з моральними засадами суспільства, однак вони були правомірно відхилені⁷. Варто зауважити, що справа про одностатеву пару була предметом розгляду Європейської комісії. В процесі розгляду цієї справи було підготовлено висновок про те, що такого роду відносини необхідно трактувати не як сімейне, а як приватне життя⁸. Тому ми доволі критично відносимось до спроб окремих науковців вести мову про наявність в одностатевих пар сімейно-правового статусу⁹, в тому числі і в шлюбних правовідносинах, незважаючи на уже існуючу практику в окремих країнах світу (Нідерланди, Бельгія, Данія, Ірландія)¹⁰. Особливого загалом зазначення вказана проблема може набути в окремих інститутах сімейного права, як-от: усинювання, застосування допоміжних репродуктивних технологій (штучного запліднення, імплантації зародка) при визначенні походження дитини.

2. Для набуття жінкою і чоловіком статусу подружжя закон встановлює цілу сукупність умов вступу в шлюб та перешкод до його укладення.

Досягнення шлюбного віку. Закон визначає, що чоловік на момент реєстрації шлюбу повинен досягнути 18-річного віку, а жінка — 17-річного. Різниця у віці, з якого можливим є набуття статусу подружжя, пояснюється фізіологічними особливостями жіночого організму, який дещо швидше формується у статевому плані ніж організм чоловіка та відмінностями у розвитку жінки та чоловіка¹¹. У

⁴ СК України з 01.01.2004 року не передбачав жорсткого порядку медичного обстеження майбутнього подружжя, звідси цей нібито обов'язок до рекомендаційної норми. Однак Законом України від 22 грудня 2006 року № 524-V "Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України" запроваджено обов'язок наречених повідомити один одного про стан свого здоров'я (ст. 30 СК України).

⁵ Оридорога М. Т. Брачное правоотношение. — К.: Изд-во Киевской высшей школы МВД СССР, 1971. — С. 12.

⁶ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // ВВР. — 2002. — № 21-22. — Ст. 135.

⁷ Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 21.

⁸ Лукьянцев Т. Е. Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. — М.: Звенья, 2000. — С. 159.

⁹ Алексеев Н. А. Гей-брак: Семейный статус однополых пар в международном, национальном и местном праве. — М.: БЕК, 2002. — 416 с.

¹⁰ Ковалёв М. И. Юридические проблемы современной генетики // Государство и право. — 1995. — № 6. — С. 15-21; Иорыш А. И., Красовский О. А. Правовые аспекты генной инженерии // Государство и право. — 1997. — № 3. — С. 112; Батрас В. А. Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2002. — № 4. — С. 72-75.

¹¹ Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 114.

виняткових випадках, прямо передбачених в законі (ст. 23 СК України), жінка і чоловік можуть стати подружжям до досягнення шлюбного віку з дозволу суду, але за умови досягнення 14-річного віку. Виходячи з цього, особливістю набуття статусу подружжя для жінки і чоловіка є досягнення ними відповідного віку, що дає право на шлюб.

Добровільність шлюбу. Подружжя може вступити у шлюб за умови відповідного волевиявлення з їх боку, тобто вільної згоди і бажання; відсутності будь-якого тиску з боку майбутнього подружжя чи третіх осіб (батьків, інших родичів, друзів тощо) та дієздатності. Зрозуміло, що можливі випадки реєстрації шлюбу із порушенням зазначеної вимоги закону, однак такі шлюби можуть бути визнані недійсними, а особи такими, що не набули статусу подружжя.

Одношлюбність. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі. Тобто право на повторний шлюб виникає лише із припиненням попереднього. Це означає, що статус подружжя можливий одночасно лише з одним партнером. Виключається існування шлюбного правовідношення поза межами існуючого шлюбу. Дане положення спрямоване на реалізацію принципу моногамії, на якому базується не лише законодавство України¹².

Неможливість вступати у шлюб із родичами прямої лінії споріднення (рідними і двоюрідними братами і сестрами, між рідною тіткою, дядьком та племінником і племінницею, що є біологічним спорідненням та особами, які перебувають у соціальному спорідненні до його припинення (усиновлення). Вказані заборони покликані, з одного боку, не допустити генетичних хвороб у майбутнього потомства, а з іншого — уникнути громадського осуду та в повній мірі реалізувати положення законодавства щодо додержання моральних засад суспільства при регулюванні сімейних відносин.

Окрім вище перерахованих позитивних і негативних умов укладення шлюбу¹³, для набуття статусу подружжя жінка і чоловік зобов'язані додержуватися встановлених законом вимог до процедури реєстрації шлюбу: здійснити відповідне спільне волевиявлення шляхом подачі заяви встановленого зразка до органу реєстрації актів цивільного стану; бути ознайомленими про свої права та обов'язки як подружжя та майбутніх батьків, попередженими про відповідальність за приховання перешкод у реєстрації шлюбу; обізнаними про стан здоров'я один одного та присутніми при реєстрації шлюбу. Крім цього, майбутнє подружжя має підтвердити своє волевиявлення при реєстрації шлюбу.

3. Особливістю подружжя як суб'єктів сімейних правовідносин є питання виникнення шлюбної правосуб'єктності, оскільки в цьому випадку має місце співпадіння моменту виникнення правоздатності і дієздатності¹⁴.

4. Подружжя як суб'єкти сімейних правовідносин наділяються законом сукупністю особливих особистих немайнових і майнових прав та обов'язків. Вказані права та обов'язки є специфічними, оскільки їх виникнення прямо залежить від наявності інституту шлюбу, без існування якого будь-які інші фізичні особи таких прав і обов'язків набути не в змозі. Такі особисті немайнові права та обов'язки подружжя як право на материнство, право на батьківство, право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності; право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток; право дружини та чоловіка на зміну прізвища; право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення

¹² Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитонова. — Х.: ТОВ "Одіссей", 2006. — С. 52.

¹³ Сімейне право України / За ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 75.

¹⁴ Пергамент А. И. К вопросу о правовом положении несовершеннолетних // Учёные записки ВЮИОН. Вып. 3. — М.: Госюриздат, 1955. — С. 21-26.

питань життя сім'ї; обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю; право дружини та чоловіка на особисту свободу виникають лише завдяки такому юридичному факту як реєстрація шлюбу¹⁵. Припиняються вказані права та обов'язки із припиненням шлюбу. З виникненням інституту шлюбу лише такі його суб'єкти, як подружжя, можуть набувати особливі речові права у сфері особистої приватної та спільної сумісної власності¹⁶; права та обов'язки по утриманню¹⁷; право на укладення, зміну і припинення шлюбного договору¹⁸.

5. Ще однією особливістю подружжя як суб'єктів сімейних правовідносин є особливий вид сімейно-правової санкції, що може бути до них застосований, а саме — інститут недійсності шлюбу. Зазначений інститут може знаходити своє застосування виключно в межах шлюбного правовідношення.

6. Поряд з особливостями виникнення у жінки і чоловіка правового статусу подружжя, можливо вести мову і про особливості його припинення¹⁹. Причому таке припинення може бути як повним, у разі припинення шлюбу, так і неповним, у разі призупинення шлюбу шляхом застосування інституту сепарації (роздільного проживання подружжя). Причому не всі обов'язки жінки і чоловіка як подружжя припиняються при розірванні шлюбу (наприклад, права та обов'язки подружжя по взаємному утриманню після розірвання шлюбу, взаємні права та обов'язки подружжя щодо виховання та утримання дітей тощо). З огляду на це можливо вести мову про таких суб'єктів сімейних правовідносин як колишнє подружжя, подружжя, що перебуває у відносинах сепарації (роздільного проживання жінки і чоловіка), подружжя, шлюб між яким де-юре існує, але де-факто їх сімейні відносини припинилися. Виокремлення таких суб'єктів поміж класичного подружжя є необхідним, оскільки кожний із них по-різному реалізує свої сімейні права та обов'язки.

Під колишнім подружжям як суб'єктами сімейних правовідносин слід розуміти жінку і чоловіка, шлюб між якими припинено у визначеному законом порядку, однак окремі види сімейних прав та обов'язків на строковій або постійній основі за ними залишаються, незалежно від припинення шлюбу. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 68 СК України, розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу. Ст. 76 СК України передбачає, що розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу. Причому таке право і кореспондуючий йому обов'язок може носити як постійний характер (ч. 1, 2 ст. 76 СК України), так і строковий, у межах трьох років (ч. 4 ст. 76 СК України). Ч. 2 ст. 96 СК України передбачає можливість встановлення у шлюбному договорі його чинність в цілому або окремих положень і після розірвання шлюбу. Особливістю правового статусу колишніх подружжя як суб'єктів сімейних правовідносин є те, що з припиненням шлюбу вони залишаються лише суб'єктами окремих видів шлюбного правовідношення. Переважний комплекс прав та обов'язків як подружжя із припиненням шлюбу у них втрачається в силу закону.

Певну специфіку мають такі суб'єкти як подружжя, що перебуває у режимі окремого проживання на підставі рішення суду (ст. ст. 119-120 СК України). Вони, зберігаючи за собою комплекс особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, відповідних прав та обов'язків, що передбачені шлюбним договором, позбавляються можливості набуття статусу суб'єктів таких речових відносин як відносин спільної сумісної власності. Також у даному випадку обмежується дія принципу презумпції батьківства, що передбачений ст. 122 СК України.

У житті непоодинокими є випадки фактичного припинення шлюбних відносин, за умови існування зареєстрованого шлюбу. Про суті законодавець

¹⁵ Стефанчук Р. О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України. — Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2006.

¹⁶ Слепакова А. В. Правоотношения собственности супругов. — М.: Статут, 2005.

¹⁷ Рогович Л. Н. Алиментные правоотношения супругов. Учебное пособие. — Владивосток, 1974.

¹⁸ Жилинкова И. В. Брачный договор. — Х.: Ксилон, 2005.

¹⁹ Жилинкова И. В. Расторжение брака. — Х.: Ксилон, 2006. — С. 6-7.

неповній мірі зреагував на існуючу необхідність більш комплексного вирішення цієї проблеми, однак у нормі ч. 6 ст. 57 СК України передбачив положення про можливість визнання особистою приватною власністю дружини та чоловіка майна, набутого нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку із фактичним припиненням шлюбних відносин. У частині інших прав та обов'язків презюмується повна правосуб'єктність таких осіб у шлюбному правовідношенні.

Ще однією, не менш важливою проблемою, яка на сьогодні досить жваво обговорюється як в науці, так і у правозастовчій діяльності, є визначення відносин, що виникають між жінкою і чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, та окреслення специфіки суб'єктного складу таких відносин. Іншою назвою таких відносин є фактичні шлюбні відносини²⁰. Слід зауважити, що вказаний правовий інститут зазнавав у законодавстві України певної трансформації. Законом України від 22 грудня 2006 р. №524-V "Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України" доповнено зміст ст. 74 СК України шляхом встановлення обмеження до такого союзу у формі заборони перебування жінки і чоловіка, що проживають фактичним шлюбом, у будь-якому іншому шлюбі. З огляду на це, фактичні шлюбні відносини — це суспільні відносини, що виникають між жінкою та чоловіком, які знаходяться у тривалому союзі, що ґрунтуються на спільному проживанні та веденні спільного господарства, взаємній моральній та матеріальній підтримці без державної реєстрації шлюбу за умови н перебування їх у будь-якому іншому шлюбі.

Таким чином, суб'єктами фактичних шлюбних відносин є жінка і чоловік, що наділені взаємними правами та обов'язками, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі. Причому такий союз має бути тривалим, ґрунтуватися на спільному проживанні та веденні спільного господарства, взаємній моральній та матеріальній підтримці.

Чи можемо ми ставити питання про визнання суб'єктів фактичних шлюбних відносин суб'єктами сімейного права? На сьогодні, з огляду на існуюче законодавство та практику його застосування, існують доктринальні погляди, попри наше переконання, щодо недоцільності правової регламентації фактичних шлюбних відносин, все ж таки ми змушені констатувати цей факт. Хоча позиція законодавця з цього приводу є дещо непослідовною про що далі йтиметься у нашому дослідженні.

Питання про визнання фактичного шлюбу сім'єю були предметом судових розглядів на рівні Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини²¹.

З огляду на те, що рішення Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини є джерелами права, питання про визнання суб'єктів фактичних шлюбних відносин суб'єктами сімейного права у чинному законодавстві вирішено. Більше того, крапку було поставлено в СК України на рівні ст. ст. 74, 91 щодо поширення на таких осіб правового режиму спільної сумісної власності та прав і обов'язків по взаємному утриманню.

Однак, якщо питання про визнання жінки і чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою та в будь-якому іншому шлюбі суб'єктами сімейних правовідносин, то важко прийти до аналогічного висновку щодо визнання їх учасниками власне шлюбних правовідносин. У даному випадку мова може йти про прирівняння таких осіб до подружжя в окремих видах шлюбних прав

²⁰ Косова О. Ю. «Фактические браки» и семейное право // Правоведение. — 1999. — № 3.

²¹ Щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України "Про міліцію" та частини шостої статті 22 Закону України "Про пожежну безпеку" (справа про офіційне тлумачення терміна "член сім'ї") Рішення Конституційного Суду України від 03.06.1999 р. № 5-рп/99 // ОВУ. — 1999. — № 24. — Ст. 1122; Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 21; Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — К.: Арт Ек, 1997. — С. 524.

та обов'язків, а саме у правовідносинах щодо спільної сумісної власності та у правовідносинах щодо утримання у випадку “узакононення” таких відносин судом. Більше того, в розрізі існування ч. 2 ст. 21 СК України, відповідно до якої проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя, слід категорично констатувати факт відсутності між особами, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах, правового статусу подружжя, незважаючи не деяку подібність таких відносин між собою та можливість поширення окремих прав та обов'язків, носіями яких традиційно було лише подружжя.

Ще однією, не менш важливою проблемою є вирішення питання про можливість наділення сімейно-правовим статусом осіб, яких закон називає “нареченими”. Слід зауважити, що законодавець Законом України від 22 грудня 2006 р. № 524-V “Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України” трансформувал існуючий раніше інститут заручин²², що був запроваджений з 1 січня 2004 р. в інститут наречених. Відповідно до ч. 1 ст. 28 СК України особи, що подали заву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими. Кодекс поклав на наречених ряд обов'язків щодо повідомлення один одного про стан свого здоров'я (ч. 1 ст. 30 СК України); відшкодування затрат, що були понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля у випадку відмови від шлюбу; повернення речей що були подаровані у зв'язку з майбутнім шлюбу чи відшкодування їх вартості (ст. 31 СК України). Таким чином, на перший погляд, можливо прийти до висновку, що законом наречених віднесено до кола суб'єктів сімейних правовідносин. Однак, з цим важко погодитись в силу того, що сімейні правовідносини між цими особами ще не виникли і невідомо, чи виникнуть, скільки факт подачі заяви про реєстрацію шлюбу, тобто набуття особами статусу наречених не створює обов'язку до вступу у шлюб. Більше того, до настання такого юридичного факту як реєстрація шлюбу, цих осіб неможливо вважати суб'єктами сімейних правовідносин. Відносини, що склалися між цими особами, можливо назвати “передшлюбними”, але аж ніяк не шлюбними. Важко ці відносини назвати сімейними в прямому розумінні цього слова, оскільки у них відсутні ознаки сім'ї, які нами виокремлено у попередніх підрозділах дослідження. Більш доцільно такі відносини охарактеризувати як цивільно-правові і врегулювати їх необхідно не на рівні сімейного законодавства, а в ЦК України, у якому і передбачити можливість захисту прав та охоронюваних законом інтересів таких осіб, у тому числі і щодо відшкодування затрат. Інститут визнання недійсним договору дарування за своєю природою є суто цивільно-правовим. Включення таких відносин до кола регулювання цивільного законодавства дасть можливість поширити на наречених такий спосіб захисту цивільних прав як відшкодування моральної шкоди, який у СК України для наречених не передбачений. Ці відносини, можливо було б навіть впорядкувати на рівні недоговірних зобов'язань у сфері набуття чужого майна без достатньої правової підстави²³. Таким чином, ми прийшли до висновку про відсутність у наречених сімейно-правового статусу, що унеможливило постановку питання про визнання їх суб'єктами сімейних правовідносин.

Виходячи з вищезазначеного, можливо дійти висновку про те, що до кола суб'єктів сімейних правовідносин слід віднести подружжя, жінку та чоловіка, які проживають однією сім'єю без шлюбу, але не перебувають в іншому зареєстрованому шлюбі, та колишнє подружжя. Щодо статусу наречених, то вони є суб'єктами цивільних правовідносин і віднесення їх до кола суб'єктів сімейного права видається неможливим.

*Стаття рекомендована до друку кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 6 від 27 грудня 2007 року)*

²² Жилінкова І. Інститут заручин: далеке минуле і найближче майбутнє // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 4 (27). — С. 130.

²³ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 261.